

OBLICI OSLOVLJAVANJA U PORTUGALSKOM

*Nina Lanović**

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

*Magdalena Gilja***

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Sa složenošću i razrađenošću portugalskog sustava oslovljavanja – točnije, njegova europskog varijeteta – teško da se može usporediti bilo koji europski jezik, uključujući romanske. Budući da se u hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj produkciji ta jezična pojava još uvijek nije detaljnije razmatrala, u ovom radu nastojimo prikazati dosege i diskurzivne kontekste uporabe pojedinih oblika, što izlazi izvan okvira lingvističkog opisa, uključujući i društvene reperkusije. Donosimo i presjek najznačajnijih doprinosa koje su problematici oslovljavanja u portugalskom dosad dali različiti autori. Sustav oslovljavanja predstavlja ujedno jedno od područja najizrazitije divergencije između europske i brazilске varijante pa se u članku pokušava konkretizirati u čemu se ta divergencija sastoji. Smatramo da je ovu tematiku vrijedno sagledati s različitih aspekata, kako bi se učinila vidljivijom njezina sociolingvistička, pa čak i kulturološka relevantnost.

Ključne riječi: oblici oslovljavanja, društvena deiksa, europski portugalski, brazilski portugalski, zamjenica você

1. UVOD

Tzv. društvena deiksa, poglavito oblici oslovljavanja sugovornika u komunikacijskom činu, područje je na kojem se mogu utvrditi razlike među pojedinim romanskim jezicima (Varga, 2009). Razmatranje tih razlika relevantno je i zanimljivo stoga što izlazi izvan okvira unutarjezičnog, gramatičkog opisa; pripada sferi pragmatike, sociolingvistike, semantike diskursa pa i antropološke lingvistike. Izbor oblika oslovljavanja osim o konkretnoj komunikacijskoj situaciji ovisi, naime, o društvenim konvencijama i kulturološki je uvjetovan.

Složeni i razrađeni sustav kojim je regulirana društvena deiksa u portugalskom jeziku zaslužuje zaseban osvrt, s obzirom na specifičnosti koje iskazuje u odnosu na ostale romanske idiome, ali i na razlike u okviru jezičnog sustava samog portugalskog jezika – poglavito između europskog

* nina.lanovic@ffzg.hr

** magdalena.gilja@gmail.com

(Portugal) i brazilskog varijeteta. Premda su se tom tematikom bavili mnogi autori na koje ćemo se u ovom radu referirati (često Portugalci ili Brazilci koji su se bavili poučavanjem portugalskog kao stranog jezika ili pak stranci), različiti njezini aspekti još uvijek predstavljaju neiscrpan izvor interesa, budući da je – ovisna o društvenim varijablama – podložna konstantnim promjenama. Često se spominju poteškoće koje usvajanje i uporaba (adekvatnih) oblika oslovljavanja zadaje pri učenju portugalskog kao stranog jezika (npr. Carreira, 2017), pri prevođenju (npr. Duarte, 2011), ali i izvornim luzofonim govornicima u određenim komunikacijskim situacijama. Kako navodi Carreira (2017), kad je riječ o oslovljavanju, jezičnoj i diskurzivnoj kompetenciji *stricto sensu* pridružuje se komunikacijska kompetencija koja uključuje „senzibilitet prema kontekstu“. Pritom su te opservacije svakako primjenjivije na europsku varijantu portugalskog (nadalje u tekstu: EP) za koju je, unatoč promjenama u tijeku, još uvijek moguće ustvrditi da je – za razliku od brazilске (nadalje u tekstu: BP) – pod utjecajem „snažnog društvenog pritiska“ (Bazenga, 2017). Portugalsko je društvo tradicionalno bilo izrazito hijerarhizirano pa su neki relikti takve paradigme i danas zamjetni u diskurzivnim strategijama, odnosno u jeziku.

Izbor oblika oslovljavanja primjerenog diskurzivnoj situaciji ovisi o više čimbenika – stupnju bliskosti odnosno distance između sugovornika u društvenom i profesionalnom smislu, dobi, društvenom položaju, stupnju obrazovanja i zvanju pa i o spolu sugovornika. Carreira (1997) sugerira da ga uvjetuju dvije osi: vertikalna – hijerarhija ili odnosi između sugovornika s obzirom na društveni i profesionalni status, obiteljske veze i dobnu razliku – te horizontalna – društvena bliskost ili udaljenost, odnosno stupanj poznavanja između sugovornika. Pridodali bismo da osim navedenih, u načelu objektivnih čimbenika, nisu zanemarivi ni oni subjektivni – oslovljavanjem se iskazuje i stav, odnosno „stupanj“ poštovanja ili uvažavanja sugovornika, pri čemu govornik na određeni način regulira verbalnu interakciju, odnose u komunikaciji pa i povrhu toga, „kreira predodžbu o drugome, ali i o samome sebi“ (Carreira, 2017).

U ovom ćemo se radu usredotočiti na oslovljavanje pojedinačnog sugovornika (*tratamento alocutivo*), u kojem je razrađenost portugalskog sustava oblika najevidentnija.

2. OBLICI OSLOVLJAVANJA U EUROPSKOM PORTUGALSKOM

Većina romanskih jezika, ali i BP, ima binarni sustav oslovljavanja pojedinačnog sugovornika: - „**formalno**“ / + „**formalno**“¹ (tal. *tullei*, franc.

¹ Sve gore navedene čimbenike/kriterije ovdje ćemo, radi pojednostavljivanja prikaza, svesti na zajednički nazivnik (obilježje) (-, -/+, +) *formalnost*.

tu/vous, španj. *tú/usted*, BP. *você/o senhor, a senhora*).² Za razliku od toga, EP se odlikuje ternarnim sustavom:

- „formalnost“ zamjenica *TU* (+ 2. l. jed. gl.)

(1) Ø *Gostas* da exposição? Deve *gostar*, **tu es** um conhecedor de arte!

↑

-/+ „formalnost“ zamjenica *VOCÊ* (+ 3. l. jed. gl.)

(2) Ø *Gosta* da exposição? Deve *gostar*, **você é** um conhecedor de arte!

+ „formalnost“ imenski oblik *O SENHOR / A SENHORA* itd. (+ 3. l. jed. gl.)

(3) **O senhor**/Ø *gosta* da exposição? Deve *gostar*, **o senhor**/Ø *é* um conhecedor de arte!

(4) **O professor (Sampaio)**/Ø *gosta* da exposição? Deve *gostar*, **o professor (Sampaio)**/Ø *é* um conhecedor de arte!

Zamjenici *você* posvetit ćemo nadalje u članku više pozornosti; zasad ćemo samo upozoriti na strelicu kojom ukazujemo na tendenciju da se u suvremenom EP-u upotrebljava kao neformalan („familijaran“) oblik oslovljavanja (npr. nemoguće je jednoznačno ustvrditi bi li joj ekvivalent u hrvatskome bio *Vi* ili pak *ti* – ovisit će o procjeni konkretnog konteksta u kojem je upotrijebljena). Većina portugalskih autora zamjenicu *você* još uvijek tretira kao „međuoblik“ (-/+ „formalnost“), dok je primjerice Varga (2009) u tablici „deiktičkih zamjenica“ svrstava među neformalne oblike oslovljavanja, izjednačujući ju s *tu*, no ujedno upozoravajući na različitu uporabu u BP-u. U kontekstu romanskih idioma, to je jedini od pronominaliziranih oblika što su se razvili iz srednjovjekovne „počasne formule“, u ovom slučaju imenskog *vossa mercê*, koji se danas koristi kao neformalni oblik oslovljavanja. Analogna je, primjerice, etimologija španjolskog *usted* koji se razvio iz *vuestra merced* (nalazi ga se u zapisima od 17. st.), ali se koristi za formalno oslovljavanje (kao i npr. *vostè* u katalonskom, *busté* u aragonskom, *vostede* u galješkom itd.).

S druge strane, portugalski je jedini romanski jezik u kojem se za formalno oslovljavanje sugovornika (drugog semantičkog lica – u hrvatskom *Vi*) ne koristi zamjenica, već imenski oblik *o senhor, a senhora* (uz čitav niz drugih oblika), odnosno treće gramatičko lice; uporaba je imenskih oblika oslovljavanja u EP-u izrazito društveno kodirana te će o njoj također biti više riječi kasnije.

U gornjem smo prikazu naznačili i neke morfosintaktičke reperkusije uporabe određenih oblika oslovljavanja, podcrtavši glagolske oblike u drugom, odnosno trećem licu jednine; zamjenicu *você* kao i sve imenske

² Rumunjski jezik posjeduje „međuoblik“ *dumneata* za -/+ „formalnost“ (*tu/dumneata/dumneavoastră*), kao i još neki romanski jezici, npr. katalonski (*tu/vós/vostè*).

oblike prate glagolski oblici u trećem licu jednine. Pritom subjekt – u ovom slučaju oblik oslovljavanja – može biti i leksički neizrečen (za EP je primjenjiv „parametar nultog subjekta“), što su neki autori smatrali i „strategijom izbjegavanja“ kojom se neutralizira mogućnost društveno, odnosno komunikacijski neprikladnog izbora oblika oslovljavanja (Hammermüller, 1993; Carreira, 2002).

2.1. Neki primjeri klasifikacija

Prvu klasifikaciju oblika oslovljavanja u EP-u proveo je Cintra (1972), ujedno i prvi autor koji ih je proučavao s dijakronijskog aspekta. S obzirom na *morfosintaktički* kriterij, podijelio je oblike oslovljavanja u tri kategorije: a) zamjeničke (*tratamento pronominal*) – *tu, você, vocês, Vossa Excelência, Vossa Alteza, Vossa Majestade, Vossa Senhoria* itd.; b) imenske (*tratamento nominal*) – *o senhor, a senhora, o doutor, a dona, a doutora, o senhor ministro, o professor, o pai, a mãe, o avô, o Carlos, a Joana, a minha amiga, o patrão, a menina* itd.; c) glagolske (*tratamento verbal*) – uporaba glagola u trećem (Ø*Quer vir comigo?*) ili drugom licu jednine (Ø*Queres vir comigo?*), uz neizrečeni subjekt.

Cintra ističe da se imenski oblici oslovljavanja, obavezno praćeni glagolom u trećem licu, od drugih razlikuju po tome što sadrže referencu na nešto vezano uz ili svojstveno osobi kojoj se obraćamo. Ta individualna obilježja koja imenski oblici iskazuju mogu biti: spol (*o senhor/a senhora*), profesija ili društveni status (funkcija) (*o senhor doutor/o senhor ministro*), srodstvo (*o pai/a mãe*), osobno ime (*o Joaquim/a Maria*) ili pak oznaka nekog posebnog odnosa sa sugovornikom (*a menina/a minha amiga/o patrão*). Tim više je nejasno po kojoj osnovi Cintra formule kao što su *Vossa Excelência* ili *Vossa Majestade* svrstava među pronominalne oblike, budući da je riječ o imenicama (determiniranima posvojnim zamjenicama) koje, povrh toga, nedvojbeno na određeni način karakteriziraju sugovornika; zbog toga je Cintrina klasifikacija kasnije doživjela mnoge kritike.

Medeiros (1985) primjerice predlaže drugačiju klasifikaciju: a) *pure pronouns* – *tu, você, vossemecê* i njihovi plurali), b) *pro-pronouns* (imenice i imenske sintagme u funkciji zamjenica), c) *Zero Forms* (glagoli bez izrečenog subjekta). Ona uopće eksplicitno ne spominje imenske oblike oslovljavanja, pretpostavljajući da su se oni – bar do određene mjere – pronominalizirali. Takva je kategorizacija također diskutabilna, budući da ti oblici oslovljavanja – npr. *o senhor* – supostoje u suvremenom portugalskom jeziku u svojem „punom“ leksičkom značenju (*gospodin*) pa se, iako u oslovljavanju definitivno funkcioniraju kao zamjenice (npr. Cunha i Cintra, 1996 oblike oslovljavanja općenito nazivaju „zamjenicama oslovljavanja“ – *pronomes de tratamento*), ne može govoriti o potpunom gramatikalizaciji.

Hammermüller (1993, 2004) u principu prihvaća Cintrinu klasifikaciju na pronominalno, nominalno i verbalno oslovljavanje, no u sustav dodaje

još jednu kategoriju – već spomenutu „strategiju izbjegavanja“ (*l'évitacion de l'adresse*), odnosno korištenje glagolskih oblika u trećem licu bez izrečenog subjekta kojim se (ne samo u portugalskom jeziku) izbjegava izravna referenca na društveni status sugovornika.

Cintrin (1972) je inovativni doprinos bila i prva klasifikacija oblika oslovljavanja u EP-u iz *semantičko-pragmatičke* perspektive koja je „dala uvid u odnos sustava oblika oslovljavanja s hijerarhizacijom portugalskog društva“ (Bazenga, 2017: 3): a) oslovljavanje u međuljudskim odnosima „jednakosti“ („*de igual para igual*“) ili pak kada se nadređeni obraća podređenome, koji ne impliciraju bliskost – *você*; b) bliskost (intimnost) – *tu*; c) kurtoazne formule koje impliciraju određenu distancu između sugovornika – *o senhor, o senhor doutor, o Joaquim, a Maria, a senhora Maria, a dona Maria, a senhora dona Maria, Vossa Excelência* itd. Iako je od Cintrinog rada u sustavu došlo (i dolazi) do pomaka, može se reći da u EP-u oblici oslovljavanja još uvijek na određeni način kodiraju društveni identitet pa se pri odabiru lako može „pogriješiti“ ili „ispasti nepristojan“... ili pak pokazati manjkavu jezičnu kompetenciju. Didaktičari često kritiziraju i način na koji se problematici društvene deikse pristupa u udžbenicima za učenje portugalskoga kao stranog jezika; primjerice, oblik *você* redovito se navodi i kao zamjenica i kao oblik oslovljavanja, no često je popraćen (slabo ili nikako argumentiranom) napomenom da se njegova uporaba „ne preporučuje“.

2.2. Imenski oblici oslovljavanja

Kako navodi Cintra (1972), imenski se oblici oslovljavanja u Portugalu počinju upotrebljavati tek pretkraj 15. stoljeća. Dotad su se pri oslovljavanju koristile samo zamjenice *tu* (za „sektor“ bliskosti) te *vós* koji je imao dvostruku uporabu – za pojedinačnog sugovornika (*singular de cortesia*) prema kojem se iskazivalo poštovanje ili koji govorniku nije bio poznat, odnosno kada odnosi nisu dopuštali oslovljavanje s *tu*, te za više sugovornika, neovisno o društvenoj distanci.³

Od 15. stoljeća pojavljuju se visoko kurtoazne (ceremonijalne) formule *Vossa Mercê, Vossa Senhoria, Vossa Excelência, Vossa Majestade, Vossa Alteza*, koje će od 18. stoljeća prepustiti mjesto novim imenskim oblicima što su u uporabi još i danas (*o senhor, o senhor doutor, o meu amigo, a Maria, a senhora dona Maria, a mãe* i mnogi drugi). Oblik *Vossa Excelência* se održao, no isključivo vezan uz određene profesije ili kontekste (državničke ili visoke političke funkcije te diplomacija, akademska zajednica, sudstvo) i u pisanom

³ Danas je uporaba zamjenice drugog lica množine *vós* izrazito ograničena i obilježena, i dijatopijski (prisutna je u nekim regionalnim govorima) i u smislu konteksta, odnosno tipova diskursa u kojima je prihvatljiva (primjerice u crkvi, kada se svećenik javno obraća vjernicima) (Duarte, 2011).

diskursu, gdje je u skraćenom obliku *V. Exa.* i danas uvriježen u službenoj i poslovnoj korespondenciji.

Međutim, specifičnost je portugalskog jezika – posebno EP-a – da su raznoliki i veoma iznijansirani imenski oblici oslovljavanja u komunikaciji uvriježeni i danas. Kako navodi Cintra (1972: 15), „imenski oblici oslovljavanja nisu strani ni drugim romanskim jezicima, no njihova sporadična uporaba ne može se ni usporediti s obilatoum uporabou u portugalskom“. Ta je uporaba u EP-u izrazito kodirana i uvjetovana ponajprije društvenom distancom između sugovornika, a mnogi se autori ne ustručavaju reći – i „klasnim razlikama“ (npr. Duarte, 2011), koliko god to u današnje doba moglo zazvučati neobično.

Evo primjera imenskih oblika oslovljavanja koji su u uporabi u suvremenom EP-u (uz naznaku obilježja -, -/+, +, ++ „formalnost“ – naravno, u ovom slučaju u okviru kategorije samih imenskih oblika):⁴

- „formalnost“ odr. član + RODBINSKI ODNOS (+ 3. l. jed. gl.)

(5) ... Deve gostar, **a mãe** é uma conhecedora de arte!

(6) ... Deve gostar, **o avô** é um conhecedor de arte!

-/+ „formalnost“

a) odr. član + OSOBNO IME (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 7, 8

b) odr. član (+ posv.zamj. *meu, minha*) + OSOBNI ODNOS sa sugovornikom (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 9

(7) ... Deve gostar, **o João** é um conhecedor de arte!

(8) ... Deve gostar, **a Maria** é uma conhecedora de arte!

(9) ... Deve gostar, **o meu amigo** é um conhecedor de arte!

+ „formalnost“

a) odr. član + SENHOR / SENHORA (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 10

b) odr. član + SENHOR + OSOBNO IME (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 11

c) odr. član + MENINA (+ OSOBNO IME) (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 12

d) odr. član + SENHORA / DONA / SENHORA DONA + OSOBNO IME (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 13, 14, 15

e) odr. član + SENHOR (+ OSOBNO IME) + PREZIME (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 16

f) odr. član (+ SENHOR) + DOUTOR (+ PREZIME / OSOBNO IME I PREZIME) (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 17

g) odr. član (+ SENHORA) + DOUTORA (+ OSOBNO IME / OSOBNO IME I PREZIME) (+ 3. l. jed. gl.) – pr. 18

⁴ Pritom se naš pokušaj da naznačimo „stupanj formalnosti“ može shvatiti samo aproksimativno, jer ovisi o nizu (u radu već spominjanih) čimbenika različite naravi – od konkretnog komunikacijskog konteksta pa do individualnih obilježja govornika i sugovornika.

h) odr. član (+ SENHOR / SENHORA) + PROFESIJA (+ OSOBNO IME / PREZIME / OSOBNO IME I PREZIME) (+ 3. l. jed. gl.) – *pr.* 19

- (10) ... Deve gostar, **o senhor** é um conhecedor de arte!
 (11) ... Deve gostar, **o senhor António** é um conhecedor de arte!
 (12) ... Deve gostar, **a menina (Joana)** é uma conhecedora de arte!
 (13) ... Deve gostar, **a senhora Ana** é uma conhecedora de arte!
 (14) ... Deve gostar, **a dona Ana** é uma conhecedora de arte!
 (15) ... Deve gostar, **a senhora dona Ana** é uma conhecedora de arte!
 (16) ... Deve gostar, **o senhor Vieira / o senhor Paulo Vieira** é um conhecedor de arte!
 (17) ... Deve gostar, **o (senhor) doutor / o (senhor) doutor Silva / o doutor Pedro Silva** é um conhecedor de arte!
 (18) ... Deve gostar, **a (senhora) doutora / a (senhora) doutora Fátima / a doutora Fátima Baptista** é uma conhecedora de arte!
 (19) ... Deve gostar, **o (senhor) professor / o engenheiro (Pedro Silva)** é um conhecedor de arte!

++ „**formalnost**“ odr. član + PROTOKOLARNA FORMULA / POČASNA TITULA (+ 3. l. jed. gl.)

- (20) ... Deve gostar, **a (Vossa) Excelência** é conhecedor/a de arte!
 (21) ... Deve gostar, **a Vossa Santidade** é conhecedor de arte!
 (22) ... Deve gostar, **o Magnífico Reitor** é conhecedor de arte!
 (23) ... Deve gostar, **o Excelentíssimo Senhor Professor** é conhecedor de arte!

Vidljivo je iz svih primjera da određeni član čini integralni dio imenskog oblika oslovljavanja; osim njega, mogu se kao determinatori pojaviti i posvojne zamjenice (primjeri 9, 20 i 21) pa i neki pridjevi (npr. *o meu caro amigo*, osim onih navedenih u primjerima 22 i 23). Determinatori unutar imenske sintagme mogu na određeni način modulariti, odnosno manipulirati – intenzivirati ili reducirati – bliskost, odnosno distancu između sugovornika.

Treba upozoriti na to da navedeni primjeri ne uključuju obraćanje sugovorniku u vokativu – imenski dijelovi oblika oslovljavanja ne bi se promijenili, no vokativ bi zahtijevao izostavljanje određenog člana (npr. *A Paula quer sair hoje à noite? // (Ó) Paula, quer(es) sair hoje à noite?*).

Oblici koji se spominju u primjerima 5, 6, ali i 7, 8 i 9 počinju se, prema Bazengi (2017) pojavljivati od 19. stoljeća u komunikaciji između osoba približno iste dobi i iste društvene kategorije, među kojima postoji „određeni stupanj bliskosti“. Oslovljavanje osobnim imenom (primjeri 7 i 8) i danas je „najsigurniji teren“ kada sugovorniku nismo društveno ili profesionalni ni superiorni ni inferiorni, ali ne osjećamo ni dovoljnu bliskost da ga oslovljavamo s *tu* (rijetko će se u sličnim međuljudskim odnosima, češće u

poslovnom kontekstu, među kolegama, pojaviti i prezime: *O Fonseca partilha a minha opinião?*). Oslovljavanje starijih članova obitelji imenskim oblicima u trećem licu (5 i 6) u osnovi je izraz poštovanja, ali je zapravo klasno obilježeno; u 20. je stoljeću, donekle u skladu i s nestankom starog, izrazito tradicionalističkog političkog sustava gotovo potpuno iščezlo (smijenila ga je zamjenica *tu*), no u novije se vrijeme ponovno češće bilježi, pogotovo vezano uz portugalski „viši“ društveni sloj.⁵

Relevantna je pri oslovljavanju i razina obrazovanja; u EP-u je svakoga tko je diplomirao, odnosno ima visoku stručnu spremu, uvriježeno oslovljavati s *doutor(a)* (17 i 18). Može se eksplicirati i profesija, premda samo pojedine (19).

Općenito, oblici prikazani pod obilježjem + „**formalnost**“ tvore kompleksni i visoko iznijansirani sustav koji u načelu kodira društvenu distancu između sugovornika. Treba svratiti pozornost na to da postoji određena asimetrija s obzirom na čimbenik *spol*. Ženu je, nakon akademske „titule“, moguće osloviti isključivo osobnim imenom koje iznimno može slijediti prezime ((*senhora*) *doutora Margarida*, *senhora doutora Margarida Lopes*), ali ne i samo prezimenom, što prevladava pri oslovljavanju muškaraca (*senhor doutor Lopes*). U slučaju muškaraca, društvena distanca između sugovornika nijansira se izborom između osobnog imena, prezimena ili i imena i prezimena (*o senhor Pedro*, *o senhor Silva*, *o senhor Pedro Silva*). Kod oslovljavanja žena osjetljiva gradacija na bazi društvene hijerarhije regulira se pak na drugačiji način; tri su moguća oblika: *a senhora Margarida* (inferioran društveni status) → *a dona Margarida* → *a senhora dona Margarida*. Ipak, već je Cintra (1972) zamijetio tendenciju polagane, ali progresivne eliminacije oblika oslovljavanja koji se zasnivaju na socijalnoj diferencijaciji.

Oblici navedeni pod obilježjem ++ „**formalnost**“ kodirani su izrazito formalnom konkretnom komunikacijskom situacijom, odnosno funkcijom koju sugovornik obnaša – (*Vossa Excelência* se koristi za državne dužnosnike, veleposlanike, suce itd., *Magnífico Reitor* (ili pak *Vossa Magnificência*) za rektora sveučilišta, *Vossa Santidade* isključivo za papu (za druge velikodostojnike u crkvenoj hijerarhiji također postoje propisane formule), uz mnoge druge.

2.3. *Você*

Autori koji su se bavili oblicima oslovljavanja u portugalskom mahom dijele mišljenje da adekvatna uporaba zamjenice *você* u EP-u predstavlja „kritičnu točku“ za strane, a nerijetko i za izvorne govornike. Kako je prihvatljiva samo u pojedinim dija-topijskim i dijastratskim varijantama, a u standardnom jeziku

⁵ Primjerice, u djelima suvremenih portugalskih pisaca – pogotovo autora tzv. „urbanog realizma“ – djeca, pa čak i malena, nerijetko svoju majku oslovljavaju s *a mãe*, no isključivo u obiteljima više klase ili pak onih koji tome teže pa ih ti autori ismijavaju ili ironiziraju kao skorojeviće.

u načelu samo u odnosima potpune simetrije (u dobi i društvenom statusu) među sugovornicima i eventualno „odozgo naniže“, prešutna je opcija – po mogućnosti izbjegavati. Duarte (2011: 87, 96) kaže da je u varijantama bližima normi *você* praktički neprihvatljiv, osobito ako se obraćamo sugovorniku višeg društvenog statusa ili koji nam je nepoznat; općenito se doživljava kao nepristojan ili čak prost. Ipak, moguće ga je koristiti „*de igual para igual*“ i tada može imati afektivni tonalitet.

Treba istaknuti da se takva „stigmatizacija“ zamjenice *você* (Carreira, 1997) odnosi isključivo na njezin oblik u jednini; plural *vocês*, koji se koristi za drugo lice množine (budući da je zamjenica *vós*, kao što smo već spomenuli, danas u krajnje ograničenoj uporabi), pri obraćanju većem broju sugovornika, apsolutno je neobilježen i uvriježen i u EP-u i u BP-u.

Zamjenica *você* ujedno predstavlja točku najizrazitijeg razmimoilaženja između sustava oslovljavanja u EP-u i BP-u – ne samo da u BP-u njezina uporaba nije ni na koji način problematična, već se generalizirala i postupno „zauzela teritorij“ drugih, i formalnijih i neformalnijih oblika.

Você se razvio iz kurtoazne formule *vossa mercê*, koja se od 15. stoljeća u Portugalu koristi najprije za oslovljavanje kralja i visokog plemstva, no dosta se brzo vulgarizira i počinje koristiti u kurtoaznom oslovljavanju bez obzira na funkciju i status sugovornika (Cintra, 1972). Prijelazni oblici – *Vossemecê*, *Vosmecê* i *Vossancê* te njihove pučke varijante *Mecê*, *Vancê* i *Vassuncê* – nisu se dugo zadržali. Oblik *você* zabilježen je već u 17. stoljeću, no s usporednom degradacijom i nestajanjem oblika *vossa mercê*, proširuje se u uporabi tek u 18. stoljeću, kada počinje i proces njegove pronominalizacije. O pravoj gramatikalizaciji može se govoriti početkom 19. stoljeća; tada se *você* već koristi kao oblik oslovljavanja u komunikaciji među jednakima i među prijateljima, čak i u krugovima visoke buržoazije, i pritom mu se ne pripisuje nikakva deprecijativna konotacija. Neki autori najvećom „revolucijom“ u sustavu oslovljavanja EP-a općenito smatraju uporabu trećeg gramatičkog lica za drugo semantičko lice (sugovornika), a ta je pojava zamjetna od 19. stoljeća.

Osim Carreira, koja je u više svojih radova temeljito analizirala uporabu *você* (npr. Carreira, 2007), najčešće se referira doprinos Hammermüllera (1993); on je na osnovi istraživanja provedenog na sjeveru Portugala (propitivao je, pomoću dvaju upitnika, u kojim se sve kontekstima i diskurzivnim situacijama upotrebljava *você*) došao do zaključka da postoji sedam različitih tipova te zamjenice, smatrajući da je najvažniji čimbenik odabira komunikacijska namjera govornika. Ako izostavimo „metalingvistički *você*“ koji nam je irelevantan, s obzirom na stav govornika u odnosu na sugovornika razlikuje „*você* poštovanja“, „*você* jednakosti“ i „*você* inferiornosti“. U spontanjoj pak komunikaciji razaznaje „*você* desambiguador“ – „koji anulira dvosmislenost“, odnosno jamči razumijevanje u dvojbjenim situacijama kada ne želimo biti ni

posve neformalni (tretirati sugovornika s *tu*), ali ni odviše formalni (tretirati ga s *o/a senhor/a*). Na temelju pak same komunikacijske situacije razlikuje „*você* naklonosti“, koji se upotrebljava u obiteljskom kontekstu, i „*você* distance“, kada govornik želi zadržati distancu od osobe kojoj se obraća. Osmislio je Hammermüller i kompliciranu shemu, no po našem mišljenju nije mnogo rekao o konkretnim kontekstima u kojima se pojedini tipovi upotrebljavaju ili u kojima bi ih bilo primjereno upotrebljavati.

U vezi uporabe zamjenice *você* u suvremenom EP-u bitno je reći sljedeće: premda su posve vjerodostojne tvrdnje Duarte (2011) s početka ovoga poglavlja prema kojima je uporaba *você* danas još uvijek vrlo osjetljiva, može se zamijetiti zanimljiva recentna tendencija njegove sve šire upotrebe. Već je Cintra (1972) među nekoliko najvažnijih tendencija, odnosno tekućih promjena u odnosu na oblike oslovljavanja, zamijetio da se uporaba oblika *você* u isto vrijeme širi i reducira, u smislu gubitka depreciativne obilježnosti i rasta afektivne uporabe, nalik onoj u BP-u. Takvu tendenciju potvrđuje Gouveia (2008), argumentirajući da se sustav oslovljavanja u EP-u progresivno mijenja u smjeru društvene nivelacije, odnosno izjednačavanja (statusa) i recipročnosti između sugovornika. Svoje pretpostavke potkrepljuje, između ostaloga, tvrdnjom da je u Portugalu zadnjih godina sve frekventnija upotreba *você* umjesto *o senhor/a senhora* i sl., osobito među mladima srednjega sloja, što je po njegovu mišljenju odraz društvenih promjena. Iako ne raspolažemo relevantnim lingvističkim istraživanjima te pojave – dijelom zato što je riječ o aktualnoj promjeni u tijeku – mogli bismo dodati da je *você* sve rašireniji u „sektoru“ bliskosti: u obiteljskim odnosima (gdje se u višim društvenim slojevima bilježi kao oblik kojim se roditelji obraćaju svojoj djeci) te u prijateljskim i intimnim odnosima među mladom populacijom. Postoje pretpostavke da je pritom presudan utjecaj javnih medija, budući da oblik *você* prevladava u televizijskim i radijskim programima, pa i u tiskanim medijima kad je, primjerice, riječ o reklamama. To uključuje vrlo popularne brazilske sapunice, sve češće i filmove, kanale kojima se – kako možemo pretpostaviti – širi jezični utjecaj BP-a. Unatoč tome, ipak treba podsjetiti da u određenim slojevima i kontekstima oslovljavanje s *você* u Portugalu još uvijek izaziva društvenu osudu.

3. OBLICI OSLOVLJAVANJA U BRAZILSKOM PORTUGALSKOM

Za razliku od svog europskog varijeteta, BP, poput većine romanskih pa i indoeuropskih jezika, ima *binarni* sustav oslovljavanja pojedinačnog sugovornika. Prema mišljenju Cintre (1972: 10), jedna od najizraženijih specifičnosti što razlikuju brazilski „govorni stil“ od portugalskog široka je upotreba zamjenice *você* koja je gotovo u potpunosti istisnula zamjenicu *tu* iz govornog jezika urbanih sredina. Došlo je dakle do ekspanzije oblika *você* na „teren“ bliskosti, nauštrb zamjenice *tu* koja je opstala jedino u svojim kosim

oblicima *te*, *ti* i *contigo*. U načelu ne postoji gradacija, odnosno „međublici“ između bliskosti i formalnosti kao u EP-u.

Za usporedbu s kompleksnim sustavom oblika oslovljavanja u EP-u, sustav BP-a mogli bismo prikazati ovako:

- „**formalnost**“, -/+ „**formalnost**“ zamjenica *VOCÊ* (+ 3. l. jed. gl.)

(24) *Você* gosta da exposição? Deve gostar, **você** é um conhededor de arte!⁶

+ „**formalnost**“ imenski oblik *O SENHOR / A SENHORA* (+ 3. l. jed. gl.)

(25) **O senhor** gosta da exposição? Deve gostar, **o senhor** é um conhededor de arte!

Uspostavlja se, dakle, opreka između dvaju oblika: *você*, koji se upotrebljava poglavito u neformalnom, bliskom odnosu između sugovornika, no seže i izvan okvira bliskosti, pri oslovljavanju „*de igual para igual*“, ali i kada se nadređeni obraća podređenome. Među mladima je prisutna i tendencija koja ide u suprotnom smjeru pa se *você* proteže i na područje formalnog *o senhor/a senhora*, no to ćemo malo detaljnije prokomentirati u daljnjem tekstu.

Modesto (2005), razmatrajući vjerojatne razloge takve divergencije u razvoju sustava, navodi da mogu imati dvojako tumačenje – jedno je povijesno-društvene naravi, zasnovano na promjenama društvene strukture i povijesnog nasljeđa, a drugo proizlazi iz komunikacijske namjere, odnosno izbora govornika u trenutku verbalne interakcije. S prvog stajališta, generalizacija upotrebe oblika *você* može se smatrati opcijom koja bi putem oslovljavanja trebala odraziti društvenu jednakost. A drugo se pak oslanja na argument pronominalizacije oblika *você* koja za sobom povlači promjene u sročnosti – drugo semantičko lice postaje treće gramatičko – i pojednostavljivanje fleksijske paradigme od 19. stoljeća.

Prema Lopes (2011: 362), još je do početka 20. stoljeća zamjenica *tu* u pučkim govorima bila frekventnija nego *você* u komunikaciji među „jednakima“, premda je *você* već preuzimao prvenstvo u asimetričnim odnosima „odozgo naniže“. U 20. se stoljeću oba oblika počinju pojavljivati u istim diskurzivno-funkcionalnim kontekstima.

Danas je, međutim, upotreba zamjenice *tu* u nominativu u BP-u vrlo ograničena; svela se na kolokvijalno oslovljavanje u nekim državama i regijama ponajprije brazilskog juga (Rio Grande do Sul, Santa Catarina, Rio de Janeiro) te Pará i Maranhão na sjeveru. No i u tim je područjima (vjerojatna) analogija s *você* vidljiva u nedostatku sročnosti, s obzirom na to da se nominativni *tu* vrlo često upotrebljava s glagolskim oblikom u trećem licu jednine (*você fala*, ali i *tu fala*). S druge strane, naglašeni i nenaglašeni

⁶ Brazilski portugalski nije jezik „nultog subjekta“ pa se subjekt leksički eksplicira i pritom je ekspletivna upotreba uvriježena.

kosi oblik zamjenice *tu*, kao i posvojne zamjenice *teu / tua* često se koriste u kombinaciji s nominativnim oblikom *você* (*Você tem tanto tempo... Eu te vejo sempre no clube.*), premda ne i u formalnijim registrima.

3.1. *Você* vs. *o senhor / a senhora*

Etimologija oblika *você* u BP-u ponešto se razlikuje od one u EP-u. Naime, u doba portugalske kolonizacije Brazila imenski oblik *Vossa Mercê* (uz varijante) bio je već izgubio ceremonijalnu obilježenu i uglavnom se koristio za oslovljavanje sugovornika s poštovanjem, bez obzira na status. U Brazilu je evoluirao kroz još veći broj „pučkih“ varijanata nego u Portugalu, reduciravši se do oblika *ocê* i *cê*, koji se i danas često koriste u oslovljavanju tipičnom za govorni neformalni BP. Zbog nedostatka dokumenata, ne može se sa sigurnošću reći kada se u Brazilu počeo koristiti oblik *você*, ali ga Nascentes (1956) bilježi u nekim pisanim izvorima s kraja 18. stoljeća. No zamjenicu *tu* je, kao oblik oslovljavanja u sferi bliskosti, počeo smjenjivati tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Santos (2003) donosi gramatičke kontekste u kojima se u BP-u može pojavljivati zamjenica *você* s obzirom na kose padeže i odgovarajuće pragmaticke učinke takvih upotreba:

- a) *Você* + naglašeni ili nenaglašeni oblik zamjenice 2. lica jednine (*Se você quisser, eu te empresto o livro.*) → tendencija prema bliskosti, odnosno zbližavanju;
- b) *Você* + zamjenica *você* u funkciji kosog oblika (*Ele disse a você que você deve estudar mais.*) → neobilježena konstrukcija; ne iskazuje ništa o odnosu između sugovornika; interakcijski neutralan tip iskaza koji treba analizirati u konkretnom komunikacijskom kontekstu;
- c) *Você* + naglašeni ili nenaglašeni oblik zamjenice 3. lica jednine (*Eu lhe disse que você estava errada.*) → distanca u interakciji; formalniji i frekventniji u pisanom jeziku.

Iako smo se u ovom radu usredotočili na nominativne oblike deiktičkih zamjenica u funkciji subjekta, istaknimo da se *você* (kao i imenski oblik *o senhor / a senhora*) u BP-u koristi i u funkciji komplementa, u kontekstima u kojima bi se u EP-u pojavili samo nenaglašeni oblici osobnih zamjenica; npr. *Acho você bonita, Já disse isso para você* (u EP: *Acho te/a bonita, Já te/lhe disse isso* ili *Já to/lho disse*).

Za sferu + „**formalnost**“ u BP-u je u velikoj većini slučajeva rezerviran imenski oblik *o senhor / a senhora*. Osim u formalnim kontekstima i komunikacijskim situacijama u kojima postoji određena društvena distanca između sugovornika, koristi se općenito kada ne postoji bliskost. Silva (2010) navodi da je, u situacijama kada se sugovornici ne poznaju otprije, dobna razlika među njima ključna za oslovljavanje s *o senhor / a senhora*, i ako ne postoji razlika „u hijerarhiji“, pa i onda kada se diskurzivna situacija

može okarakterizirati kao neformalna. S druge strane, kada dobna razlika ne postoji, taj se oblik koristi u formalnim situacijama, u oslovljavanju „odozdo naviše“ i kada postoji jasna hijerarhija među sugovornicima, među nepoznatima kao oblik „iz poštovanja“, ali i među poznatima, pa čak i bliskima, ako sugovornik ima status autoriteta.

Premda BP poznaje i neke druge imenske oblike oslovljavanja, oni su – u usporedbi s *o senhor / a senhora* – u upotrebi samo sporadično. Mladu se neudanu djevojku može osloviti s *a senhorita* (*a menina* u EP-u). Iako su u upotrebi i oblici *o Doutor* (za sve s visokom stručnom spremom) pa i *o Professor*, može se reći da BP, čiji je „govorni stil“ daleko manje tradicionalistički i kurtoazan nego onaj EP-a, „ne voli“ titule. One se u BP-u koriste samo u iznimnim i protokolarnim slučajevima: za vojne činove (*o Tenente Barroso, o Major Fagundes*), visoke dužnosnike i plemstvo (*o Presidente Bernardes, a Condessa Pereira Carneiro*) te je krajnje (kao i u EP-u) reducirana upotreba titule *Dom* (u pisanom obliku skraćeno *D.*), isključivo za članove kraljevske obitelji, plemstvo i visoke crkvene velikodostojnike. Protokolarnе su formule također u upotrebi znatno manje nego u EP-u – primjerice, oblik *Vossa Excelência* koristi se isključivo za oslovljavanje predsjednika države, ministara, guvernera, senatora, zastupnika u parlamentu i generala, pa i tada gotovo isključivo u pisanoj protokolarnoj komunikaciji (Cunha i Cintra, 1996: 295–297).

Iako još uvijek nema sustavnih istraživanja tekućih promjena u sustavu oslovljavanja u BP-u, smatrali smo zanimljivim prenijeti neke opservacije proizašle iz anketa i osobnih istraživanja mladih istraživača (Rodrigues, 2000; Silva, 2010); oslanjajući se na njihove radove, navodimo neke od aktualnih tendencija:

- a) rastuća uporaba oblika *você* u odnosima „odozdo naviše“, odnosno prema sugovorniku koji je nadređen – razlog je što se oblik *o senhor / a senhora* gdjekad doživljava kao pejorativan i potencijalno uvredljiv, ukazujući na to da je sugovornik „mnogo stariji“ ili pak na određenu „hladnoću“, distancu između govornika; oblik *o senhor / a senhora* koristi se kada želimo jasno dati do znanja da nema bliskosti, odnosno podcrtati distancu naspram sugovornika, neovisno oslovljavamo li hijerarhijski nadređenu ili podređenu osobu;
- b) današnja mlada generacija oslovljava svoje nastavnike i profesore s *você* (za razliku od generacije njihovih roditelja, koja ih je oslovljavala s *o senhor / a senhora* ili pak sa *seu* i *dona* ispred imena ili prezimena);
- c) *você* se sve češće koristi pri oslovljavanju nadređenih u poslovnom kontekstu (šefova, direktora...) – u poslovnim odnosima čimbenik dobi ima tendenciju regulirati oslovljavanje više negoli hijerarhija, bez obzira na spol sugovornika (ako je nadređeni slične dobi, podređeni će ga oslovljavati s *você*, a ako je znatnije stariji – s *o senhor / a senhora*);

d) unatoč tome što se u pisanim gramatikama (npr. Cunha i Cintra, 1996) uglavnom tvrdi da je imenski oblik *o/a + osobno ime/prezime* (*o Manuel, a Catarina, o Martins*) u oslovljavanju u BP-u iznimno rijedak, ti autori tvrde da je sve frekventniji, smjenjujući u raznim kontekstima i *o senhor / a senhora* i *você* – pretpostavljeni je razlog što je taj oblik neutralan, a istodobno kurtoazan te se njime izbjegavaju i neželjena intimnost i pretjerani formalizam.

3.2. *Oblici Seu, Dona i posesivi bez posvojne funkcije*

Kako tumači Wilhelm (1979: 12), imenski se oblik *o senhor* u BP-u u uporabi uvriježio kao samostalan (uglavnom se ne naslanja na ime ili na neku akademsku, odnosno profesionalnu titulu); stoga je, kad prethodi imenu (pretežno osobnom – *Seu Antônio, Seu João*), razvio reducirani oblik *Seu* koji je, prema Wilhelmu, ekvivalentan ženskom obliku *Dona*. Ti oblici jesu kurtoazni, no – za razliku od *o senhor / a senhora* – primjenjuju se u svakodnevnom, poluformalnim kontekstima, primjerice među susjedima ili među poslovnim kolegama. Dakle, iskazujući poštovanje, ukazuju ipak i na relativnu bliskost (pa čak možda i afektivni odnos) među sugovornicima.

Premda *Seu* u takvoj uporabi nije posvojna zamjenica, već samo njezin homonim, neki su oblici posvojnih zamjenica u BP-u u uporabi i u funkciji oblika oslovljavanja, gubeći u takvim strukturama posvojnu vrijednost. Riječ je o pridjevskim zamjenicama *meu(s)/minha(s), seu(s)/sua(s)* te *nosso/nossa* koje se kao oblici oslovljavanja prevladavajuće, premda ne isključivo, koriste u vokativu. Gusmão (2013) navodi da je iznijansirane vrijednosti takvih posesiva teško jasno okarakterizirati; mogu odražavati afektivni tonalitet, naklonost, prijateljske osjećaje i respekt (*Meus senhores e minhas senhoras!*, *Meu presidente, todos o esperam!*, *Vem aqui, seu lindinho!*), ali s druge strane i ironiju, sarkazam i uvredljivi ton, premda češće u komunikaciji u sferi bliskosti, među prijateljima (*Meu tolo, não vês que estou brincando?*, *Ande, seu diplomático, continue!*, *Seu insensível!*, *Seu filho da puta!*) – ovisno o kontekstu, koji varira u razinama formalnosti.

4. UMJESTO ZAKLJUČKA

Pokušali smo u članku dati kratak pregled dijakronijskog razvoja oblika oslovljavanja u portugalskom – i u europskoj i u brazilskoj varijanti – ali i ukazati na aktualne tendencije u uporabi, budući da je riječ o jezičnoj pojavi koja se konstantno mijenja jer je podložna društvenom utjecaju. Umjesto zaključka poslužiti će nam refleksije Gouveie (2008) koje se odnose na EP, ali su podudarne opservacije koje Silva (2008) iznosi za BP. Gouveia naime smatra da prevladavajuća tendencija u EP-u ide u smjeru nivelacije odnosa između sugovornika i minimiziranja socijalnih razlika i hijerarhija, premda ujedno

priznaje kako je ternarni sustav oslovljavanja – s razrađenim sustavom imenskih oblika – još uvijek prilično stabilan. Budući da jezične promjene odražavaju one društvene, po Gouveia se mišljenju nalazimo na prijelazu tradicionalnog hijerarhiziranog sustava u novi, *posttradicionalni*, koji teži egalitarizmu i izraženijoj afektivnosti nauštrb kodificiranog formalizma. I u formalnim kontekstima Gouveia zapaža „kolokvijalizaciju diskursa“, odnosno modulaciju javnog komuniciranja po uzoru na diskurzivne prakse svakodnevnog života.

Promjene u diskurzivnim praksama rezultat su konstantnog restrukturiranja društvenih praksi i procesa u kojem se očituju vrijednosti novih identiteta oslobođenih stege tradicionalizma, odnosno svakog oblika ritualizacije kao načina afirmacije identiteta; predefinirane se uloge odbacuju, što se očituje jezičnom produkcijom (Gouveia, 2008: 92–95).

Na temelju takvog rezoniranja, Gouveia smatra da je došlo vrijeme za novi opis i sistematizaciju oblika oslovljavanja u portugalskom jeziku (ponajprije u EP-u), apelirajući da ta revizija ne ostane isključivo u lingvističkim okvirima, već da uzme u obzir i sociološku i kritičku perspektivu, odnosno širi kontekst društvenih i kulturalnih promjena kroz koje Portugal prolazi.

POPIS LITERATURE

- Bazenga, A. (2017) Formas de tratamento. http://researchgate.net/publication/323366226_Formas_de_tratamento (2. 11. 2018.)
- Carreira, M. H. de Araújo. (1997) *Modalisation linguistique en situation d'interlocution: Proxémique verbale et modalités en portugais*. Paris: Peeters.
- Carreira, M. H. de Araújo. (2002) La designation de l'autre en Portugais Européen: instabilités linguistiques et variations discursives. U Carreira, M. H. Araújo (ur.) *Instabilités linguistiques dans les langues romanes*. Paris: Université Paris & Vincennes Saint-Denis, Arts, Lettres, Sciences Humaines, Sciences et Techniques, 173–184.
- Carreira, M. H. de Araújo. (2007) Le pronom d'adresse portugais „você“: valeurs et évolution. U Cunha, A., Lupu, C. i Tasmowski, L. (ur.) *Studii de lingvistică și filologie romanică: Hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*. București: Editura Universității din București, 15–19.
- Carreira, M. H. de Araújo. (2017) Formas de tratamento de português como designação do outro e de si: perspectivas de investigação e transposição didáctica. http://varialing.web.ua.pt/wp-content/uploads/2017/03/Helena-Carreira_PLE1.pdf (10. 12. 2018.)
- Cintra, L. F. Lindley. (1972) *Sobre „formas de tratamento“ na língua portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Cunha, C. i Cintra, L. F. Lindley. (1996) *Nova Gramática do Português Contemporâneo* (12. izdanje). Lisboa: Edições João Sá da Costa.
- Duarte, I. M. (2011) Formas de tratamento em português: entre léxico e discurso. *Matraga* 28 (18), 84–101.
- Gouveia, C. (2008) As dimensões da mudança no uso das formas de tratamento em Português Europeu. U Duarte, I. M. i Oliveira, F. (ur.) *O fascínio da Linguagem*. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 91–100.
- Gusmão, C. R. Rodrigues. (2013) „Seu insensível!“, „Nossa, meu anjo...“: Descrição de possessivos sem valor de posse, em estruturas vocativas, não previstas em manuais de ensino de PL2E. Rio de Janeiro: Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro. (Tese de Mestrado) http://www2.dbd.puc-rio.br/pergamum/tesesabertas/1112718_2013_completo.pdf (10. 10. 2018.)
- Hammermüller, G. (1993) *Die Anrede im Portugiesischen: Eine Soziolinguistische Untersuchung zu Anredekonventionen und Anredeformen des gegenwärtigen europäischen Portugiesisch*. Chemnitz: Nov Neuer Verlag.

- Hammermueller, G. (2004) Adresser ou eviter, c'est la question... - Comment s'adresser à quelqu'un en portugais sans avoir recours à un pronom ou à une autre forme équivalente. http://cvc.cervantes.es/obref/coloquio_paris/ponencias/pdf/cvc_hammermueller.pdf (29. 12. 2018.)
- Lopes, C. R. Rodrigues. (2011) Tradição discursiva e mudança no sistema de tratamento do português Brasileiro: definindo perfis comportamentais no início do século XX. *Alfa* 55 (2), 361–392.
- Medeiros, S. M. de Oliveira. (1985) *A model of address form negotiation: A sociolinguistic study of continental Portuguese*. Austin: University of Texas at Austin.
- Modesto, A. T. T. (2005) Notícias de estudos realizados sobre as formas de tratamento no português brasileiro. *Revista Letra Magna: Revista Eletrônica de Divulgação Científica em Língua Portuguesa, Lingüística e Literatura* 2 (2), 1–9.
- Nascentes, A. (1956) O tratamento de „você“ no Brasil. *Letras* 5/6, 114–122. <https://revistas.ufpr.br/letras/article/view/20034> (2. 11. 2018.)
- Rodrigues, F Della Paschoa. (2000) Discussões sobre a alternância você e o senhor, a senhora. <http://www.unicamp.br/iel/site/alunos/publicacoes/textos/a00002.htm> (12. 11. 2018.)
- Santos, J. C. Duarte dos. (2003) *Tu ou você?: uma questão de identidade cultural*. Rio de Janeiro: Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro. (Tese de Mestrado) www2.dbd.puc-rio.br/pergamum/tesesabertas/0115424_03_pretexto.pdf (4. 11. 2018.)
- Silva, L. A. da. (2008) Cortesia e formas de tratamento. U Preti, D. (ur.) *Cortesia verbal*. São Paulo: Humanitas, 157–192.
- Silva, V. Freitas da. (2010) *O senhor / a senhora ou você?: a complexidade do sistema de tratamento no português do Brasil*. Rio de Janeiro: Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro. (Tese de Mestrado) https://www.maxwell.vrac.puc-rio.br/16147/16147_1.PDF (20. 12. 2018.)
- Varga, D. (2009) Deixis sociale dans les langues romanes. *Studia romanica et anglica zagrabiensia* LIV, 127–136.
- Wilhelm, E. A. (1979) *Pronomes de distância do português actual em Portugal e no Brasil*. Lisboa: Instituto nacional de investigação científica.

FORMS OF ADDRESS IN PORTUGUESE

The complexity and the elaboration of the Portuguese – more precisely, the European Portuguese – address system can hardly be compared with any other European language, including the Romance ones. Given the fact that this language aspect has not yet been considered in detail within the Croatian scientific and professional production, in this paper we attempt to demonstrate the range and discursive contexts of the use of some forms, which goes beyond the limits of the linguistic description, including the social repercussions. We also provide an overview of the most significant contributions made by various authors on the issues of the address forms in Portuguese. The address system also presents one of the areas of the most outstanding divergence between the European and the Brazilian variant. Therefore, the paper tries to concretize the divergences. We believe that it is worth approaching this topic from various aspects in order to emphasize its sociolinguistic and even its cultural relevance.

Keywords: forms of address, social deixis, European Portuguese, Brazilian Portuguese, pronoun você